

Rotunda u Malom Ižu

U selu *Malom Ižu*, na istoimenom otoku, jugozapadno od župne crkve sv. Marije nalazi se porušena starija crkva koja je stradala u požaru krajem prošlog stoljeća. Njen je tlocrt u obliku nepravilnog, jako izduženog četverokuta. Na njegovu se jugoistočnu stranu nadovezuje nepravilna polukružna prostorija s apsidom, presvođena kupolom i pokrivena lomljenim pločama, a služila je kao sakristija. Toj ruševini nitko nije poklanjao pažnju sve dok zadarski konzervator *G. Oštrić* nije zapazio da je taj polukružni prostor ostatak jedne mnogo starije građevine koja je kasnijom dogradnjom longitudinalne crkve grubo osakaćena. Njegovim zalaganjem Konzervatorski zavod za Dalmaciju dodijelio je 1952. g. izvjesna materijalna sredstva da se stariji dio konzervira. Tada su popravljena neka oštećenja na zidovima, uklo-njene sve oštećene krovne ploče i rekonstruiran krov. Postavljene su i nove vratnice na ulazu u sakristiju. Tako je taj dio crkve sačuvan od daljeg propadanja.

Stručna literatura nije do sada registrirala taj zanimljivi građevni spomenik, tek se jednom kao ilustracija *Cvitanovićeve* historijskog prikaza otoka Iža pojavio netačni crtež *Ž. Kljakovića*.¹ U okviru radova koje je bivši »Institut za historijske nauke« u Zadru proveo na izučavanju ranosrednjovjekovnih građevnih spomenika Zadra i okolice imao sam prilike da taj objekt proučim. Ovdje objavljujem svoja zapažanja.

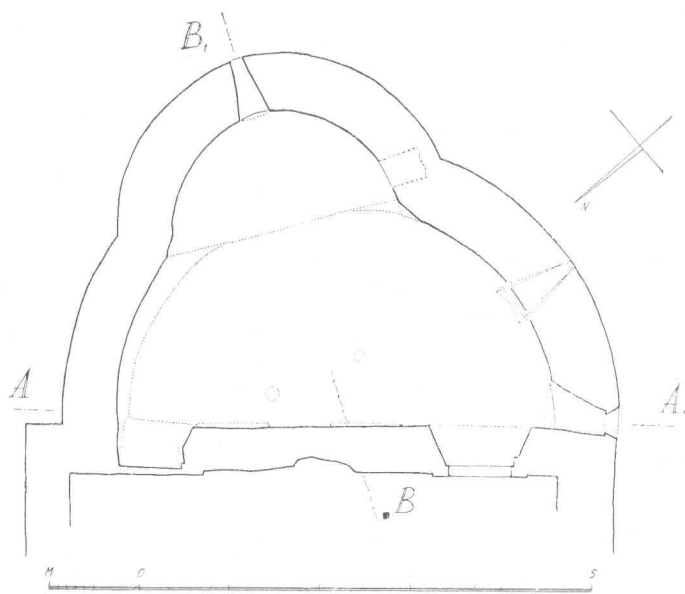
Kao što sam spomenuo, crkva se sastoji od dva dijela; starijeg polukružnog, presvođenog kupolom, i novijeg, longitudinalnoga, prekrivenog drvenim krovom, koji je stradao u požaru. Stariji dio je nesumnjivo ostatak jedne samostalne građevine kružnog tlocrta s polukružnom apsidom koja je prigradivanjem bila »odsječena« otprilike preko polovice, i to ne okomito na uzdužnu os, nego prema položaju novosagrađene crkvene lađe. Taj je stariji dio ostao nešto odmaknut od osi nove zgrade prema jugozapadu i u priličnom otklonu na tu os. (Dimenzije novog dijela jesu: dužina 15,50 m, a širina varira od 5,80 do 6 m). Pri pažljivijem promatranju opaža se da je sjeveroistočni zid nove crkve bio naknadno produžen. Slično se produženje vidi i na jugozapadnom zidu (Sl. 1), samo što je ovdje zid produžen u svom gornjem dijelu. Znači da je gradnja nove, odnosno rušenje stare crkve uslijedilo u dvije faze. U prvoj fazi stara je crkva bila većim dijelom pošteđena i služila kao sakristija novoj. Kasnije je nova crkva produžena na štetu stare pa je stara i porušena u tolikoj mjeri. Na priloženom tlocrtu označio sam crtkano one zidove koji su nastali u drugoj fazi (sl. 2). Na novi zid koji je sada dijelio stari dio od novoga, bio je prislonjen glavni oltar, a lijevo i desno od njega konstruirana su simetrično dvojna vrata za komunikaciju sa sakristijom. U sjeverna su ugrađeni kao spoliji ostaci portala stare crkve s karakterističnim žljebovima za uticanje vratnica koji se javljaju na antičkim i srednjovjekovnim pragovima. Prilikom konzervacije god. 1952. ta su vrata zazidana, a vratnice su postavljene na južna. Kad je prigradena nova crkvena lađa i kad je naknadno produžena, nije nam poznato iz izvora. Oblikovanje ulaznih vrata i dekor zvonika u obliku preslice na fasadi nove crkve imaju osobine rustičnog baroka, a to nam ne govori dovoljno za dataciju. Mogla je nastati u toku čitavog XVII, odnosno XVIII stoljeća.

Sl. 1. Stara crkva Sv. Marije u Malom Ižu, stariji dio

¹ V. Cvitanović, »Otoci Iž i Premuda«, Radovi Instituta Jugoslavenske akademije u Zadru, Av. 1, 71.

Od originalne kružne građevine ostalo je tako tek nešto više od polovine površine i odgovarajućih zidova, zbog nepravilnog »reza« više u jugozapadnom nego sjeveroistočnom dijelu. Ipak je i to dovoljno da stvorimo jasnu predodžbu o originalnom izgledu crkve. Imala je nešto nepravilan kružni tlocrt, promjera cca 4,70 m, dok je kupola bila dosta pravilna (ukupna visina crkve iznutra bila je 5 m). Krupne nepravilnosti vide se u zidovima. Čini se da je »šablona« za kupolu nespretno postavljena prema zidovima. Tako je jugozapadni dio zida sagrađen deblji od sjevernog. Ovaj je naročito savijen ispod baze kupole uz sjeverni rub apside. Tu zidna ploha gotovo dobija oblik nekakvog plitkog i nepravilnog pandentiva. Apsida je također prilično nepravilno konstruirana. Od originalnih otvora sačuvala su se dva. Prozor u apside se sužava prema vani, presvođen je, pa mu je unutarnji okvir u gornjem dijelu polukružan (vis. 62 cm, šir. 31). Izvana ima oblik uskog procjepa (šir. 10 cm). Sličnog je oblika prozor koji je s južne strane konstruiran u oblini kupole ispod same strehe krova. Nije presvođen, nego mu je gornja ploha ravna, sastavljena od ploča. (Vanjske su mu dimenzije: vis. 75 cm šir. 8 cm). Drugi prozor na toj strani naknadno je probijen. Konstruiran je vrlo nespretno, tako da su za gornju plohu upotrijebljene daske. Izvana ima kameni okvir, u gornjem dijelu polukružan, sa zakošenim rubnim plohami. Teško ga je preciznije datirati, iako pokazuje opće karakteristike romanike. U apside se nalazi mala nepravilna udubina za odlaganje crkvenog posuda (»ponara«). Zidanje je rustično, lomljenim kamenom, a plohe su prvobitno bile ožbukane. Kao zanimljiv detalj valja spomenuti da su u kupolu bile ugrađene keramičke posude, valjda zbog akustike. U svodu kupole sačuvane su dvije udubine. Imaju oblik posuda s plitkim grlom i visokim trbuhom, oblik koji je karakterističan za kasnogotičku provincijsku i staroslavensku keramiku. Na dnu jedne udubine sačuvao se mali fragment dna posude od pečene zemlje tamne boje s velikom količinom istucanog kalcita. Taj kvalitet je karakterističan za spomenutu ranosrednjovjekovnu keramiku. Posude se nisu na žalost sačuvale, nego je ostao samo njihov otisak. Od dvaju otiska onaj bliži novom pregradnom zidu dubok je 21 cm, a grlo mu je široko 15 cm, a onaj udaljeniji je dubok 16,5 cm, a grlo mu je široko 13 cm. (Sl. 6). Poviše apside na južnom dijelu zida, pod tvrdom korom kalcificiranih naslaga kasnijih premaza boja, mogu se nazrijeti ostaci fresaka, a na sjevernom dijelu zida u najnižem sloju žbuke zapazio sam ugravirano slovo »E« uncijalnih karakteristika spojeno sa slovom »M«. U kolikoj su se mjeri te freske sačuvale, teško je odrediti. Potrebno bi bilo što prije poduzeti istraživanja i restauraciju.

Sl. 3. Tlocrt ostataka stare kružne crkve sv. Marije u Malom Ižu

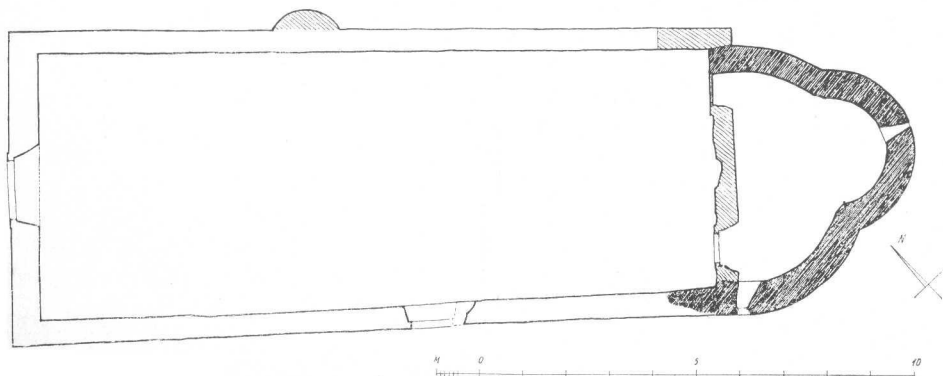
Ni o vremenu gradnje te starije građevine ne postoje podaci. Prvi put se spominje tek god. 1351.² Nije se sačuvalo ni drugih elemenata koji bi nas indirektnim putem doveli do određenijeg suda o vremenu postanka. Stilske osobine građevine nisu izrazite, a na teritoriju Dalmacije i susjednih krajeva nije mi poznata niti jedna građevina koja bi mogla poslužiti za komparaciju. Razne rotunde koje su nastale u toku srednjeg vijeka u drugim krajevima imaju posve drukčiji karakter.

Ipak rustični način zidanja i nespretnost u konstrukciji upućuju nas na arhitektonsku djelatnost u razdoblju prije romanike. Ali među tipovima građevina tog perioda ne možemo naći čistu rotundu. Crkvu Gospe od Planice na otoku Visu, koju je *Radić* ubrojio među starohrvatske crkve³, za njim su se povel *Vasić*⁴, *Strzy-*

² O. C. 70

³ *F. Radić*, »Obla crkva Bl. Gospe od Planice na otoku Visu«, Starohrvatska prosvjeta, God IV. 154—156.

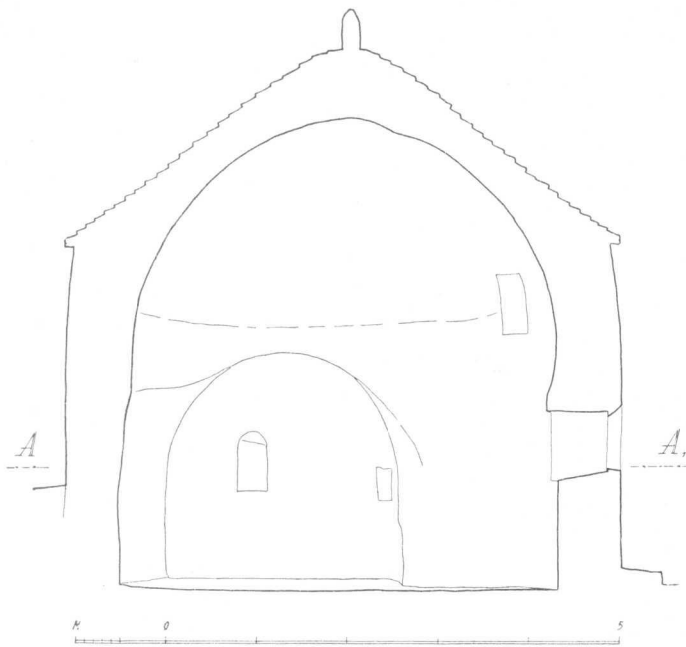
⁴ *M. Vasić*, »Arhitektura i skulptura u Dalmaciji«, Beograd 1922, 16.

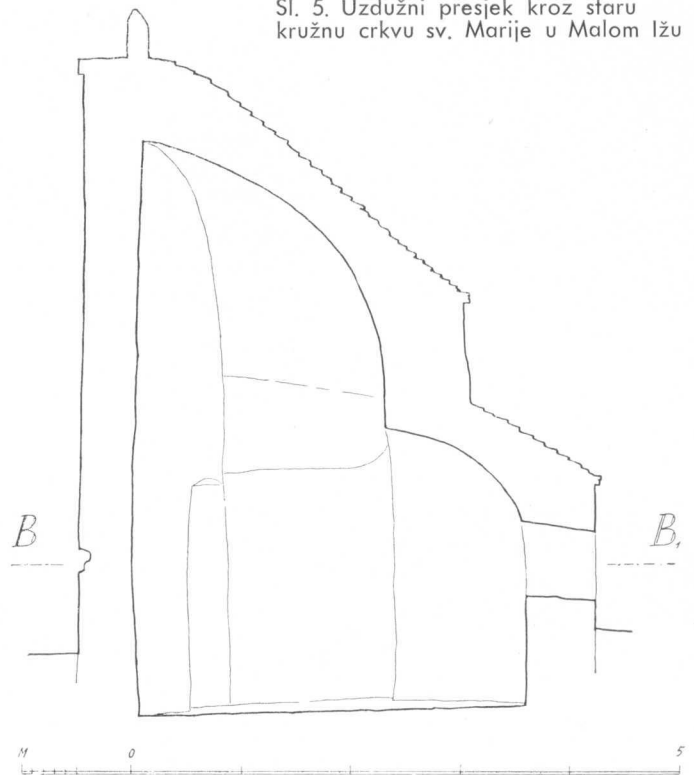
Sl. 2. Trocrt stare crkve sv. Marije u Malom Ižu s označenim fazama gradnje

Tlocrte izradili studenti arhitekture S. Bačić, D. Marušić i V. Pavlaković, a presjeke P. Marušić

Sl. 4. Poprečni presjek kroz staru kružnu crkvu sv. Marije u Malom Ižu

Sl. 5. Uzdužni presjek kroz staru kružnu crkvu sv. Marije u Malom Ižu

gowski⁵ i Dyggve⁶. isključio je već odavno iz tog razdoblja Karaman⁷, opravdano sudeći da je nastala u doba renesanse.

⁵ J. Strzygowski, »O razvitku starohrvatske umjetnosti«, Zagreb 1927, 23—24, sl. 7.

⁶ E. Dyggve, »History of salonian christianity«, Oslo 1951, sl. VI, 15.

⁷ Lj. Karaman, »Iz kolijevke hrvatske prošlosti«, Zagreb 1930, 46.

Ova mala rotunda u Ižu trebalo bi dakle da zamjeni spomenutu crkvu kao *tip čiste kružne građevine* u nizu različitih preromaničkih oblika dalmatinskog graditeljstva ranog srednjeg vijeka. Ukoliko je ona nastala i kasnije, po mom se dubokom uvjerenju ne bi smjela odvojiti od dalmatinskih preromaničkih građevina.

Riassunto

La chiesetta a forma circolare di Mali Iž

L'autore per la prima volta compie un'analisi architettonica dell'antica chiesa parrocchiale di **Mali Iž** nelle vicinanze di Zadar (Zara), la quale chiesa si trova in rovina dopo un incendio di sessant'anni fa. Essa è composta di due parti: una longitudinale, più nova, e una semicircolare coperta di una cupola più antica. L'autore pone in rilievo la parte più antica, che originalmente era una chiesetta di forma circolare con abside semicircolare, e che fu in data che non si è ancora riusciti a fissare (durante il XVII o XVIII secolo) semidirruta per essere adattata per la sagrestia della nuova chiesa.

Questa forma circolare con cupola non era usata altrove in Dalmazia nel Medio Evo. La chiesa è per la prima volta menzionata in un documento del 1351, ma l'autore è convinto che l'epoca della sua costruzione sia molto più antica. La tecnica muraria e le irregolarità nel modo di costruire pongono questo monumento in relazione all'attività edilizia dell'alto Medio Evo in Dalmazia, sebbene fra le moltissime chiesette di varie forme e sistemi costruttivi che si sono mantenute in Dalmazia dall'alto Medio Evo fino a oggi e sono conosciute col nome di monumenti paleocroati o preromanici, non si possa trovare un tipo che corrisponda a questa chiesa. La chiesa **S. Maria di »Planica«** sull'isola di Lissa, che è dell'epoca del rinascimento, fu erroneamente creduta dell'alto Medio Evo. La chiesa di Mali Iž dovrebbe così figurare come il tipo più semplice (vano circolare con abside semicircolare coperto con la cupola) dell'architettura preromanica dalmata.